250 χρόνια από τη δημοσίευση του *Πλούτου των Εθνών:* Μια απόπειρα ανασύστασης της «θεωρίας σταδίων» του Adam Smith

Μανόλης Μανιούδης*

1. Εισαγωγή

Στις 9 Μαρτίου του 1776 δημοσιεύεται ένα βιβλίο που έμελλε να αποτελέσει τον θεμέλιο λίθο της οικονομικής επιστήμης. Η πραγματεία του ηθικοφιλόσοφου Adam Smith (1723-1790) με τίτλο *Μια Έρευνα για τη Φύση και τα Αίτια του Πλούτου των Εθνών* (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) τοποθέτησε την οικονομική σκέψη σε μια νέα, εξαιρετικά ευρεία βάση, διαμορφώνοντας τις συνθήκες για την ανάδυση της επιστήμης της Πολιτικής Οικονομίας. Ο *Πλούτος των Εθνών* είναι το αποτέλεσμα των 17χρονων σημειώσεων του Smith και γράφηκε σε διάστημα 10 ετών, όντας η οικονομική πραγματεία που αντικατέστησε τη μερκαντιλιστική και φυσιοκρατική οικονομική σκέψη. Η πρώτη έκδοση του έργου εξαντλήθηκε μέσα σε έξι μήνες και έκανε πέντε επιμέρους εκδόσεις μέχρι τον θάνατο του Smith, καθιστώντας τον θεμελιωτή της κλασικής πολιτικής οικονομίας.

* Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Πατρών.

Όμως, ο Smith δεν υπήρξε απλά ο πρώτος εκπρόσωπος της κλασικής σχολής της οικονομικής σκέψης αλλά υπήρξε, εξίσου, ένας στοχαστής βαθιά εμποτισμένος με τον ρόλο της ιστορίας στην κατανόηση των κοινωνικών και οικονομικών φαινομένων. Όπως έχουμε δείξει και αλλού,[1] δεν θα ήταν υπερβολή να παρουσιαστεί ο Smith ως ο προγεννήτορας του πεδίου της οικονομικής ιστορίας, ένα πεδίο που θεμελιώθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα. Στη βάση αυτή, η ανάγνωση του *Πλούτου των Εθνών* 250 χρόνια μετά τη δημοσίευση του αναδεικνύει τις κρίσιμες διαφορές στη σκέψη του Smith σε σχέση με τη σύγχρονη, ορθόδοξη, οικονομική σκέψη.

Στο έργο του Smith συνυπάρχουν, σε μια σχέση αμοιβαίας και διαλεκτικής εξάρτησης, δύο φαινομενικά αντιθετικές τάσεις: (α) η επιδίωξη μιας αφηρημένης και καθολικής θεωρίας της αξίας αλλά και της παραγωγής, της κατανομής και της συσσώρευσης του πλούτου και (β) η επιμονή στο ιστορικό, εμπειρικό υλικό, το οποίο λειτουργεί όχι ως απλή εικονογράφηση αλλά ως το συστατικό στοιχείο της ίδιας της θεωρητικοποίησης των οικονομικών φαινομένων. Η θεωρία των τεσσάρων σταδίων της οικονομικής ανάπτυξης [κυνηγετικό, ποιμενικό, γεωργικό και εμπορικό στάδιο] αποτελεί το σημείο όπου αυτές οι δύο τάσεις συναντώνται με τον πιο καθαρό τρόπο. Πρόκειται για ένα σχήμα που δεν είναι απλώς περιγραφικό. Είναι (α) οντολογικό, αφού προσδιορίζει τι είδους οντότητες θεωρούνται σχετικές σε κάθε ιστορική στιγμή, (β) μεθοδολογικό, καθώς υπαγορεύει πώς πρέπει να συνδυάζεται η αφαίρεση με το ιστορικό τεκμήριο και (γ) κανονιστικό, αφότου εμπεριέχει μια αφήγηση προόδου, η οποία ωστόσο, στην Πολιτική Οικονομία του Smith, δεν είναι ούτε γραμμική ούτε αναπόδραστη.

Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν άρθρο επιχειρεί να εισφέρει μια προσπάθεια ανασύστασης της θεωρίας των σταδίων του Smith, εξετάζοντας τόσο τις πνευματικές της καταβολές στο πλαίσιο της Σκωτικής Ιστορικής Σχολής, όσο και την εσωτερική της αρθρωτή λογική, όπως αυτή αναπτύσσεται κυρίως στις *Διαλέξεις για τη Νομολογία* (Lectures on Jurisprudence) και στον *Πλούτο των Εθνών*. Ειδικότερα, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε τρία ζητήματα που, κατά τη γνώμη μας, καθορίζουν την ερμηνευτική εμβέλεια της θεωρίας: πρώτον, τον ρόλο των σχετικών τιμών ως δείκτη ιστορικής μετάβασης· δεύτερον, τη σχέση μεταξύ καταμερισμού της εργασίας, έκτασης της αγοράς και σταδίων ανάπτυξης· και τρίτον, την περίφημη διάκριση μεταξύ «φυσικής» και «αντεστραμμένης» πορείας της οικονομικής προόδου, όπως αυτή αναλύεται στο Βιβλίο ΙΙΙ του *Πλούτου των Εθνών* και παρουσιάζει μια ευσύνοπτη ιστορία της Δυτικής Ευρώπης μετά την κατάρρευση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Τέλος, το άρθρο επιχειρεί

[1] Βλ. Manioudis, M. & Milonakis, D. (2020). Adam Smith's Wealth of Nations and the economic past: Setting the scene for economic history?. *The European Journal of the History of Economic Thought* 28 (1): 142-163; Manioudis, M. & Yiardoglou, D. (2025). Adam Smith's Wealth of Nations Economic History. *Essays in Economic & Business History* 43: 60-74.

μια κριτική αποτίμηση της θεωρίας, εξετάζοντας τις κατηγορίες περί τελεολογίας και ντετερμινισμού που της έχουν αποδοθεί, καθώς και τα όριά της ως ερμηνευτικού εργαλείου κατανόησης της παγκόσμιας οικονομικής ιστορίας.

Σε κάθε περίπτωση, η σημασία της επανεξέτασης αυτής της θεωρίας δεν είναι απλώς ιστοριογραφική. Η θεωρία των σταδίων του Smith αποτέλεσε το πρότυπο πάνω στο οποίο οικοδομήθηκαν μεταγενέστερες θεωρίες ιστορικής περιοδολόγησης, από τον John Stuart Mill (1806-1873) έως τον Karl Marx (1818-1883), και από τον Friedrich List (1789-1846) έως τον Walt Rostow (1916-2003) και εξακολουθεί, ακόμα και σήμερα, να τροφοδοτεί, ιδίως στο πεδίο της οικονομικής σκέψης, συζητήσεις γύρω από τη σχέση θεωρίας και ιστορίας στην οικονομική επιστήμη.[2] Κατανοώντας πώς ο Smith διαπραγματεύεται αυτή τη σχέση, μπορούμε να προσεγγίσουμε ένα ευρύτερο ερώτημα, που προσεγγίζει τον επιστημικό πυρήνα της οικονομικής επιστήμης: πώς είναι δυνατόν μια θεωρία να διατηρεί την αφαιρετική της ισχύ χωρίς να χάνει την επαφή της με το ιστορικό, μεταβλητό και ενίοτε απρόβλεπτο υλικό της ανθρώπινης εμπειρίας;

2. Η γενεαλογία της θεωρίας των σταδίων: η Σκωτική Ιστορική Σχολή

Η θεωρία των τεσσάρων σταδίων δεν αποτελεί μια σμιθιανή εφεύρεση εκ του μηδενός. Εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πνευματικό ρεύμα που έχει αποκληθεί «θεωρητική» ή «υποθετική ιστορία» (conjectural history),[3] όρος που χρησιμοποίησε αργότερα ο Dugald Stewart (1753-1828) για να περιγράψει τη μέθοδο με την οποία στοχαστές όπως ο Smith, ο Adam Ferguson (1723-1816), ο John Millar (1735-1801) και ο William Robertson (1721-1793) επιχείρησαν να ανασυνθέσουν την ιστορική εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας σε περιπτώσεις όπου τα άμεσα ιστορικά τεκμήρια ήταν ελλιπή (ή ανύπαρκτα).[4] Η μέθοδος της Σκωτικής Ιστορικής Σχολής δεν στηριζόταν σε αυθαίρετη εικασία αλλά αντλούσε τη νομιμοποίησή της από μια θεωρία της ανθρώπινης φύσης, η οποία, όπως είχε δείξει και το λαμπρό της μέλος David Hume (1711-1776), θεωρούνταν σχετικά σταθερή στις βασικές της κλίσεις (βλ. η τάση για ανταλλαγή, η επιδίωξη της βελτίωσης της υλικής κατάστασης, η κοινωνικότητα) αλλά ικανή να παράγει εξαιρετικά ποικίλες θεσμικές εκφράσεις ανάλογα με τις υλικές συνθήκες διαβίωσης.

---

[2] Meek, R. (1971). Smith, Turgot, and the 'Four Stages' Theory. *History of Political Economy* 3 (1): 9-27; Manioudis, M. (2022). John Stuart Mill: From theory to history and from history to theory. *History of Political Economy* 54 (1): 137-159.

[3] Για μια θεώρηση της conjectural history, βλ. Dow, S. (2023). David Hume on History, Development and Happiness: Interconnections. *The European Journal of the History of Economic Thought* 30 (6): 1016–30.

[4] Stewart, D. (1793), *Account of the life and Writings of Adam Smith LL. D.*, from the Transactions of the Royal Society of Edinburgh. Printed in his *Collected Works*. http://www.adamsmith.org/sites/default/files/resources/dugald-stewart-bio.pdf.

Παράλληλα, ο Montesquieu (1689-1755) με το *De l'esprit des Loix* (*Περί του Πνεύματος των Νόμων*) (1748), είχε ήδη ανοίξει τον δρόμο για μια τέτοια προσέγγιση, συνδέοντας τους νόμους και τους θεσμούς ενός λαού με το κλίμα, το έδαφος και τον τρόπο διαβίωσής του. Ο Smith, όπως μας πληροφορεί η σχετική βιβλιογραφία[5], γνώριζε καλά το έργο του Montesquieu και το χρησιμοποίησε ως σημείο εκκίνησης, χωρίς ωστόσο να υιοθετήσει τον (γεωγραφικό) ντετερμινισμό που ενίοτε του αποδίδεται. Αντίθετα, ο Smith μετατόπισε το κέντρο βάρους από το κλίμα στον «τρόπο διαβίωσης» (mode of subsistence), δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο μια κοινωνία εξασφαλίζει την υλική της αναπαραγωγή. Αυτή η μετατόπιση είναι κρίσιμη: δεν πρόκειται πλέον για έναν εξωτερικό, φυσικό παράγοντα που καθορίζει την κοινωνική οργάνωση, αλλά για μια οικονομική μεταβλητή, τον τρόπο παραγωγής και απόκτησης των μέσων διαβίωσης, η οποία και μετατρέπεται στον πυρήνα μιας πρωτο-υλιστικής ερμηνείας της ιστορίας.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Adam Ferguson, στο *An Essay on the History of Civil Society* (*Δοκίμιο για την Ιστορία της αστικής κοινωνίας*) (1767), ανέπτυξε μια συγγενική αλλά διαφοροποιημένη εκδοχή, συγχωνεύοντας το κυνηγετικό και το ποιμενικό στάδιο σε ένα ενιαίο «άγριο» στάδιο και αντιδιαστέλλοντάς το προς το «βάρβαρο» (γεωργικό) και το «πολιτισμένο» (εμπορικό) στάδιο. Ο John Millar, αγαπημένος μαθητής του Smith στη Γλασκώβη, εφάρμοσε παρόμοιο σχήμα στη μελέτη της οικογένειας και των κοινωνικών τάξεων, ενώ ο William Robertson το αξιοποίησε στις ιστορικές του αφηγήσεις για την Αμερική και τη Σκωτία. Στη βάση αυτή, η σύγκλιση αυτών των στοχαστών γύρω από ένα κοινό επιστημολογικό πρόγραμμα δικαιολογεί τον όρο «Σκωτσέζικη Ιστορική Σχολή», μολονότι πρέπει να σημειωθεί ότι δεν επρόκειτο για μια συγκροτημένη «σχολή» με κοινό μανιφέστο, αλλά για μια χαλαρή διανοητική κοινότητα που μοιραζόταν κοινές μεθοδολογικές και επιστημολογικές ανησυχίες.

Συνεπώς, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι ο Smith δεν ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε μια τετραμερή (σταδιακή) σχηματοποίηση της ιστορικής εξέλιξης. Όπως έχει επισημανθεί από τη σχετική φιλολογία, στοιχεία μιας θεωρίας σταδίων απαντώνται ήδη στον Hugo Grotius (1583-1645) αλλά και στον Montesquieu, ενώ ο ίδιος ο Smith φέρεται να χρησιμοποιούσε το σχήμα των τεσσάρων σταδίων στις πανεπιστημιακές του διαλέξεις ήδη πριν από το 1750, δηλαδή πολύ πριν τη δημοσίευση του *Πλούτου των Εθνών* το 1776. Αυτό το χρονολογικό στοιχείο έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς δείχνει ότι η θεωρία των σταδίων δεν αποτελούσε μια μεταγενέστερη προσθήκη στο οικονομικό του σύστημα, αλλά το θεμελιώδες ιστορικό-φιλοσοφικό πλαίσιο πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε ολόκληρο το αναλυτικό του οικοδόμημα.

[5] Βλ. Rauwald, J.L.Z. (2025). Reading Adam Smith through a Montesquieuian lens: climate, population, and progress. *Intellectual History Review* 35 (4): 685-706.

Η θεωρητική σημασία αυτής της γενεαλογίας έγκειται στο ότι αναδεικνύει τη θεωρία των σταδίων ως προϊόν μιας ευρύτερης επιστημολογικής στροφής του Διαφωτισμού που συνδέθηκε, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, με τη μεθοδολογία του Isaac Newton (1643-1727): την αναζήτηση νόμων ή κανονικοτήτων στην ανθρώπινη ιστορία, ανάλογων προς εκείνους που η νευτώνεια φυσική είχε ανακαλύψει στον φυσικό κόσμο. Ο Smith, όπως και οι υπόλοιποι εκπρόσωποι της Σκωτικής Ιστορικής Σχολής, επιχείρησε να εφαρμόσει στην «ηθική φιλοσοφία», που στον 18ο αιώνα περιλάμβανε την οικονομία, τη νομολογία και την ηθική, μια μέθοδο ανάλογη προς εκείνη των φυσικών επιστημών, αναζητώντας «σταθερές και ομοιόμορφες αρχές» πίσω από την πολυμορφία των ιστορικών φαινομένων. Η μέθοδος αυτή ονομάστηκε αναλυτικό-συνθετική (analytic-synthetic) μέθοδος.[6]

3. Τα τέσσερα στάδια: μια αναλυτική παρουσίαση

Στις πρώιμες *Διαλέξεις του για τη Νομολογία*, ο Smith διατυπώνει με σαφήνεια το βασικό του σχήμα σταδίων: «*Υπάρχουν τέσσερα διακριτά στάδια τα οποία διανύει η ανθρωπότητα: πρώτον, η εποχή των κυνηγών· δεύτερον, η εποχή των ποιμένων· τρίτον, η εποχή της γεωργίας· και τέταρτον, η εποχή του εμπορίου*».[7] Το κάθε στάδιο δεν ορίζεται απλώς από τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, αλλά συνοδεύεται από ένα ολόκληρο σύμπλεγμα θεσμών (βλ. δικαιώματα ιδιοκτησίας, μορφές διακυβέρνησης, σχέσεις εξουσίας και υποταγής, ακόμη και μορφές νομίσματος και ανταλλαγής)που απορρέουν, με μια σχετική αλλά όχι απόλυτη κανονικότητα, από τις υλικές συνθήκες παραγωγής.

- Το κυνηγετικό στάδιο (hunting stage): Στο πρώτο (και «κατώτατο» στάδιο), η ανθρώπινη κοινότητα ζει από το κυνήγι, την αλιεία και τη συλλογή καρπών. Ο Smith, αξιοποιώντας την παράδοση της conjectural history, το περιγράφει μέσω ενός νοητικού πειράματος: μια μικρή ομάδα ανθρώπων εγκαθίσταται σε ένα ακατοίκητο νησί και αναγκάζεται να συντηρηθεί αρχικά από τους άγριους καρπούς και τα άγρια ζώα της περιοχής. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του σταδίου είναι η απουσία (σχεδόν) κάθε μορφής συσσώρευσης του πλούτου: κάθε άτομο ικανοποιεί τις ανάγκες του απευθείας μέσω της δικής του εργασίας, χωρίς να παράγει πλεόνασμα που θα μπορούσε να αποθηκευτεί (ή να ανταλλαγεί). Η απουσία ιδιοκτησίας πέραν των στοιχειωδών προσωπικών αντικειμένων συνεπάγεται, κατά τον Smith, την απουσία σοβαρών διαφορών ως προς την περιουσία και, κατά συνέπεια, την απουσία ανάγκης για δικαστικούς ή κυβερνητικούς θεσμούς. Είναι το στάδιο όπου, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, «*η καθολική*

[6] Βλ. Fiori, S. (2012).Adam Smith on Method: Newtonianism, History, Institutions, and the 'Invisible Hand'. *Journal of the History of Economic Thought* 34 (3): 411-435.
[7] Smith, A. ([1762-1763] 1978). *Lectures on Jurisprudence (A)* (ed. R.L. Meek, D.D. Raphael & P.G. Stein). Oxford: Oxford University Press, σ. 14.

φτώχεια καθιερώνει καθολική ισότητα», και «*υπάρχει επομένως ελάχιστη ή καθόλου εξουσία ή υποταγή σε αυτή την περίοδο της κοινωνίας*».[8]

- Το ποιμενικό στάδιο (pastoral stage): Η μετάβαση στο δεύτερο στάδιο συντελείται όταν η αβεβαιότητα του κυνηγιού ως πηγής διατροφής ωθεί την κοινότητα στην εξημέρωση ζώων. Η εξημέρωση δεν είναι απλώς μια τεχνική καινοτομία αλλά αποτελεί, κατά τον Smith, την έκφραση μιας θεμελιώδους κοινωνικής μεταβολής, καθώς εισάγει για πρώτη φορά μια μορφή πλούτου (βλ. τα κοπάδια) που μπορεί να συσσωρεύεται άνισα μεταξύ των ατόμων της κοινότητας. Η ανισότητα στην κατοχή κοπαδιών γεννά, σύμφωνα με τον Smith, την ανάγκη προστασίας της ιδιοκτησίας, και άρα την πρώτη μορφή τακτικής κυβέρνησης. Είναι χαρακτηριστική η θέση του ότι η κυβέρνηση δεν προϋπάρχει της ιδιοκτησίας αλλά προκύπτει από αυτήν. Όσο δεν υπάρχει σημαντική ιδιοκτησία, δεν υπάρχει ανάγκη κυβέρνησης, της οποίας ο πραγματικός σκοπός είναι, κατά τον Smith, να διαφυλάσσει τον πλούτο των εχόντων από τους μη έχοντες. Το ποιμενικό στάδιο συνδέεται, στην ιστορική αφήγηση του Smith, με λαούς όπως οι Τάταροι και οι Άραβες, οι οποίοι, μολονότι στερούνται μόνιμης εγκατάστασης, έχουν ήδη αναπτύξει ισχυρές μορφές ιεραρχίας και εξουσίας βασισμένες στην κατοχή κοπαδιών.[9]
- Το γεωργικό στάδιο (farming stage). Η δημογραφική μεγέθυνση καθιστά ανεπαρκή τη βοσκή ως αποκλειστική πηγή διαβίωσης και ωθεί την κοινωνία προς την καλλιέργεια της γης. Το στάδιο αυτό είναι, κατά τον Smith, το πλέον σύνθετο της τετραμερούς ταξινόμησης, καθώς εσωκλείει τουλάχιστον δύο υποπεριόδους με σαφώς διακριτά χαρακτηριστικά: τη δουλοκτητική περίοδο και τη φεουδαρχική περίοδο. Στην πρώτη, ο καλλιεργητής βρίσκεται σε άμεση προσωπική εξάρτηση από τον γαιοκτήμονα, χωρίς κανένα κίνητρο να αυξήσει την παραγωγικότητά του, αφού κάθε πλεόνασμα ανήκει στον κύριο. Στη δεύτερη, η ανάγκη στρατιωτικής θητείας ωθεί τους άρχοντες να παραχωρήσουν μακροχρόνιες μισθώσεις, οι οποίες προσφέρουν κάποια ασφάλεια στην οικογένεια του καλλιεργητή, χωρίς ωστόσο να εξαλείφουν τη βασική ασυμμετρία εξουσίας. Ο Smith είναι εξαιρετικά επικριτικός απέναντι σε αυτή τη φάση, περιγράφοντάς την ως περίοδο πολιτικής αστάθειας, όπου κάθε μεγάλος γαιοκτήμονας λειτουργεί ως ένας μικρός πρίγκιπας, με δική του δικαιοδοσία και δική του στρατιωτική δύναμη, ικανή να κηρύξει πόλεμο ακόμη και ενάντια στον ίδιο τον μονάρχη.

[8] Smith, A. ([1776] 1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, (ed. R.H. Campbell & A.S. Skinner). Oxford: Clarendon Press, σ. 693.
[9] Smith, A. ([1776] 1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, (ed. R.H. Campbell & A.S. Skinner). Oxford: Clarendon Press, σ. 690.

- Το εμπορικό στάδιο (commercial): Στο τελευταίο και, κατά τον Smith, πλέον προηγμένο στάδιο, το εμπόριο και η βιομηχανία διαχέουν τον πλούτο σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Η άμεση προσωπική εξάρτηση υποχωρεί, και αναδύονται πιο απρόσωποι, «δημοκρατικοί» θεσμοί βασισμένοι στη συμβατική σχέση παρά στην προσωπική υποταγή. Είναι το στάδιο όπου καθιερώνεται, κατά τη διατύπωση του Smith, η «τακτική διακυβέρνηση» τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο, χωρίς κανένας ιδιώτης να διαθέτει την εξουσία να τη διαταράξει. Το εμπορικό στάδιο δεν σηματοδοτεί απλώς μια αλλαγή στον κυρίαρχο κλάδο παραγωγής, αλλά μια θεμελιώδη μεταβολή στη φύση της ελευθερίας: η ελευθερία παύει να είναι προνόμιο μιας κάστας πολεμιστών ή γαιοκτημόνων και καθίσταται, τουλάχιστον δυνητικά, καθολικό χαρακτηριστικό της κοινωνίας των πολιτών.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι, παρότι η παρουσίαση των τεσσάρων σταδίων μπορεί εύκολα να παρερμηνευτεί ως ένα γραμμικό και μηχανιστικό σχήμα, ο ίδιος ο Smith, δεν αντιλαμβανόταν τα στάδια αυτά με στενό ντετερμινιστικό τρόπο. Ο Smith αναγνώριζε την ύπαρξη οπισθοδρομήσεων, αναχρονισμών και υβριδικών καταστάσεων, όπου στοιχεία προηγούμενων σταδίων συνυπάρχουν με στοιχεία μεταγενέστερων. Μάλιστα, η ανάλυσή του για τη Δυτική Ευρώπη μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας αποτελεί το πλέον εύγλωττο παράδειγμα αυτής της μη γραμμικής αντίληψης.

4. Ο ρόλος του ιστορικού τεκμηρίου στη θεωρία σταδίων του Smith

Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά γνωρίσματα της μεθόδου του Smith είναι η συστηματική χρήση ιστορικού, στατιστικού, και ενίοτε ανεκδοτολογικού υλικού, για να τεκμηριώσει ή ακόμα και να αμφισβητήσει τις θεωρητικές του υποθέσεις. Δεν πρόκειται για μια απλή εικονογράφηση θεωρητικών θέσεων που έχουν ήδη διαμορφωθεί ανεξάρτητα. Στην προσέγγιση του Smith, το ιστορικό υλικό λειτουργεί, σε πολλά σημεία του έργου του, ως δοκιμαστήριο και ως πηγή αναθεώρησης της ίδιας της θεωρίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανάλυση της σχέσης μεταξύ τιμής της εργασίας και κόστους ζωής σε «φθηνές» και «ακριβές» περιόδους. Ο Smith, χρησιμοποιώντας δημογραφικό υλικό Γάλλων συγγραφέων της εποχής του, επιχειρεί αρχικά να δείξει ότι οι εργάτες εργάζονται περισσότερο σε φθηνά έτη παρά σε ακριβά, συγκρίνοντας την παραγωγή τριών κλάδων της γαλλικής υφαντουργίας σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ωστόσο, στη συνέχεια, παραθέτει ένα αντίθετο παράδειγμα από τη σκωτσέζικη λινοβιομηχανία, όπου η αναμενόμενη σχέση ανάμεσα σε χαμηλές τιμές και αυξημένη παραγωγή δεν επαληθεύεται. Το γεγονός αυτό δεν αγνοείται ούτε παραμερίζεται. Αντίθετα ωθεί τον Smith να αναγνωρίσει ότι ιστορικές συνθήκες (βλ. ειρήνη ή ο πόλεμος, κατάσταση ανταγωνιστικών βιομηχανιών, διάθεση των βασικών πελα-

τών) λειτουργούν ως μεσολαβητικοί παράγοντες που περιορίζουν το ερμηνευτικό εύρος της αρχικής θεωρητικής πρότασης. Η ιστορία, με άλλα λόγια, δεν επιβεβαιώνει απλώς τη θεωρία αλλά τη διορθώνει, θέτοντας όρια στην καθολικότητά της.

Το στοιχείο αυτό είναι ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα σημεία της σμιθιανής πολιτικής οικονομίας και ενσωματώνεται στον τρόπο με τον οποίο ο Smith πραγματεύεται τη μετάβαση από το ένα στάδιο οικονομικής ανάπτυξης στο επόμενο. Αν και προσφέρει ένα γενικό αναλυτικό σχήμα, τη σταδιακή αύξηση των σχετικών τιμών της ζωικής τροφής έναντι της φυτικής, καθώς προχωρούμε από τα πρωτόγονα στάδια προς τα πιο προηγμένα, το θεωρητικό σχήμα του Smith αναγνωρίζει ταυτόχρονα ότι η πραγματική ιστορική διαδικασία είναι γεμάτη από «μεταβατικές περιόδους» που δεν μπορούν να εξαλειφθούν παρά μόνο μέσω μακρόχρονων διαδικασιών λιτότητας και εργατικότητας. Η επιμονή σε αυτές τις μεταβατικές περιόδους δείχνει ότι ο Smith δεν αντιλαμβανόταν τη θεωρία των σταδίων ως ένα «μηχανιστικό ρολόι» που κτυπά με προβλέψιμο ρυθμό, αλλά ως ένα ερμηνευτικό πλαίσιο εντός του οποίου η ιστορική συγκυρία διατηρεί τον ιδιαίτερο, και σε πολλές περιπτώσεις καθοριστικό, ρόλο της. Για τον λόγο αυτό ο Smith δεν διστάζει να αναγνωρίσει τον ρόλο του τυχαίου στην ιστορία. Η ανάλυσή του για τις υψηλές τιμές σιτηρών κατά την περίοδο 1764-1776, τις οποίες αποδίδει σε διαδοχή κακών συγκομιδών παρά σε διαρθρωτικούς παράγοντες, δείχνει ότι αναγνωρίζει ρητά την ύπαρξη «παροδικών και περιστασιακών» γεγονότων που δεν πρέπει να θεωρούνται μόνιμα χαρακτηριστικά της οικονομικής διαδικασίας. Αυτή η ευαισθησία προς το τυχαίο, σε συνδυασμό με την ευαισθησία προς τις θεσμικές ιδιαιτερότητες, καθιστά τη θεωρία των σταδίων του Smith σημαντικά πιο σύνθετη από μια απλή γραμμική αφήγηση προόδου.

5. Θεωρία σταδίων: Καταμερισμός εργασίας, έκταση της αγοράς και σχετικές τιμές

Η θεωρία των σταδίων συνδέεται στενά, στο έργο του Smith, με μια δεύτερη θεμελιώδη έννοια: τον καταμερισμό της εργασίας και τον καθοριστικό ρόλο της «έκτασης της αγοράς» στον περιορισμό (ή στη διεύρυνσή) του καταμερισμού εργασίας. Το περίφημο θεώρημα του *Πλούτου των Εθνών*, σύμφωνα με το οποίο «*ο βαθμός στον οποίο μπορεί να εισαχθεί ο καταμερισμός της εργασίας σε οποιαδήποτε βιομηχανία ρυθμίζεται αναγκαστικά από την έκταση της αγοράς*»[10], δεν αποτελεί απλώς μια στατική παρατήρηση αλλά λειτουργεί ως ο μηχανισμός που συνδέει τα διαδοχικά στάδια οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ τους.

Ειδικότερα, στο κυνηγετικό και στο ποιμενικό στάδιο, η αγορά είναι, εξ ορισμού, εξαιρετικά περιορισμένη, καθώς η παραγωγή προορίζεται κατά κύριο

[10] Smith, A. ([1776] 1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, (ed. R.H. Campbell & A.S. Skinner). Oxford: Clarendon Press, σ. 680.

λόγο για άμεση κατανάλωση. Καθώς προχωρούμε προς το γεωργικό στάδιο, η δυνατότητα παραγωγής πλεονάσματος, υπό την ιστορική προϋπόθεση των ασφαλών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για συστηματικότερη ανταλλαγή. Τέλος, στο εμπορικό στάδιο, η έκταση της αγοράς διευρύνεται δραματικά, τόσο λόγω της αστικοποίησης όσο και λόγω της ανάπτυξης του εξωτερικού εμπορίου, επιτρέποντας έναν πρωτοφανή βαθμό εξειδίκευσης της εργασίας. Ο Smith επεξηγεί την αντίστροφη αυτή σχέση (βλ. απουσία αγοράς, απουσία καταμερισμού) μέσω του παραδείγματος των Highlands της Σκωτίας, όπου, ελλείψει αγοράς, «*κάθε αγρότης πρέπει να είναι χασάπης, φούρναρης και ζυθοποιός για τη δική του οικογένεια*»[11], σε αντίθεση με τις μεγάλες πόλεις όπου η εξειδίκευση φτάνει σε τέτοιο βαθμό ώστε να υπάρχουν ξεχωριστοί έμποροι για κάθε είδος υφάσματος.

Η σημασία αυτής της σύνδεσης έγκειται στο ότι προσφέρει έναν ενδογενή μηχανισμό οικονομικής ανάπτυξης. Η αύξηση της ενεργού ζήτησης (effectual demand), μολονότι μπορεί βραχυπρόθεσμα να ανεβάσει τις τιμές, μακροπρόθεσμα ενθαρρύνει την παραγωγή, εντείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των παραγωγών και ωθεί σε νέες μορφές καταμερισμού εργασίας και τεχνολογικής καινοτομίας. Η δυναμική αυτή, αν και δεν διατυπώνεται από τον Smith ως αυστηρός νόμος ιστορικής αναγκαιότητας, λειτουργεί ως η υποκείμενη κινητήρια δύναμη πίσω από τη μετάβαση προς πιο τα προηγμένα στάδια οικονομικής οργάνωσης. Δεν πρόκειται, ωστόσο, για μια αυτόνομη τεχνολογική διαδικασία αποκομμένη από το θεσμικό περιβάλλον. Σε κάθε περίπτωση, η έκταση της αγοράς εξαρτάται, με τη σειρά της, από την ασφάλεια των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, την ελευθερία μετακίνησης αγαθών και προσώπων, και την απουσία αυθαίρετων περιορισμών στοιχεία που ο Smith συνδέει άμεσα με το εκάστοτε θεσμικό περιβάλλον του κάθε σταδίου.

Η σύνδεση καταμερισμού εργασίας και σταδίων ανάπτυξης αναδεικνύει επίσης κάτι σημαντικό για τη μέθοδο του Smith. Ακόμη και οι πλέον «υπεριστορικές», δηλαδή τις φαινομενικά καθολικές και άχρονες, θεωρητικές προτάσεις του, όπως η αρχική διαπίστωση περί της παραγωγικής δύναμης του καταμερισμού εργασίας στο πρώτο κεφάλαιο του *Πλούτου των Εθνών*, στηρίζονται εμμέσως σε μια ιστορική οντολογία. Ο καταμερισμός εργασίας δεν είναι μια αφηρημένη λογική δυνατότητα· είναι ένα φαινόμενο που αναδύεται, λειτουργεί και εξελίσσεται μέσα από συγκεκριμένα ιστορικά στάδια, και η κατανόησή του προϋποθέτει κατανόηση της ιστορικής του γένεσης.

Παράλληλα, ένα από τα πλέον πρωτότυπα στοιχεία της ανάλυσης του Smith είναι η χρήση των σχετικών τιμών, και ιδίως της σχέσης μεταξύ της τιμής του σιταριού και της τιμής του κρέατος, ως εμπειρικού δείκτη του σταδίου οικονομικής ανάπτυξης στο οποίο βρίσκεται μια κοινωνία. Η λογική του Smith είναι η εξής: στα πρώιμα στάδια, όπου η καλλιέργεια είναι περιορισμένη και η

[11] Smith, A. ([1776] 1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, (ed. R.H. Campbell & A.S. Skinner). Oxford: Clarendon Press, σ.31.

γη άφθονη, το κρέας είναι σχετικά άφθονο και φθηνό, ενώ το ψωμί, λόγω της περιορισμένης καλλιέργειας σιτηρών, είναι σπάνιο και ακριβό. Καθώς η κοινωνία προχωρά προς το γεωργικό στάδιο, η εντατικοποίηση της καλλιέργειας αντιστρέφει αυτή τη σχέση: η γη που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για βοσκή μετατρέπεται σε καλλιεργήσιμη έκταση, με αποτέλεσμα η ζωική τροφή να ακριβαίνει σχετικά προς τη φυτική.

Η ανάλυση αυτή δεν είναι, απλώς, περιγραφική αλλά λειτουργεί ως το πλαίσιο που επιτρέπει στον Smith να ερμηνεύσει το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης μιας κοινωνίας μέσα από τα ίχνη που αφήνει στο σύστημα των σχετικών τιμών της. Είναι χαρακτηριστική η δήλωσή του ότι από την υψηλή (ή χαμηλή) χρηματική τιμή ορισμένων αγαθών σε σχέση με άλλα, μπορούμε να συμπεράνουμε, με βαθμό βεβαιότητας, αν μια χώρα ήταν πλούσια ή φτωχή, αν η γη της ήταν βελτιωμένη ή μη, και αν βρισκόταν σε περισσότερο(ή λιγότερο) «πολιτισμένη» κατάσταση. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια πρώιμη μορφή οικονομικής ιστοριογραφίας βασισμένης σε ποσοτικά τεκμήρια. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί πως ο Smith δεν προσφέρει μια αυστηρή αιτιώδη αλυσίδα που να εξηγεί, με ακρίβεια, τον μηχανισμό μετάβασης από το ένα καθεστώς σχετικών τιμών στο άλλο. Αντίθετα, το επιστημολογικό πλαίσιό του διατηρεί έναν βαθμό θεωρητικής χαλαρότητας, ο οποίος του επιτρέπει να ενσωματώνει ιστορικές ιδιαιτερότητες αλλά ταυτόχρονα τον καθιστά λιγότερο αυστηρό από άποψη επιστημολογικής τεκμηρίωσης. Το ζήτημα αυτό, δηλαδή η ένταση μεταξύ αναλυτικής αυστηρότητας και ιστορικής ευελιξίας, αποτελεί, όπως θα δούμε και παρακάτω, ένα από τα κεντρικά σημεία κριτικής της θεωρίας σταδίων της σμιθιανής Πολιτικής Οικονομίας. Παράλληλα, αξίζει επίσης να σημειωθεί η ιστορική τεκμηρίωση που προσκομίζει ο Smith για τη μακροχρόνια πτωτική τάση της τιμής των σιτηρών από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα, βασισμένη σε αγγλικές και γαλλικές πηγές της εποχής του. Η προσπάθειά του να συγκρίνει τιμές σε μεγάλα χρονικά διαστήματα, αναγνωρίζοντας παράλληλα τις μεθοδολογικές δυσκολίες μιας τέτοιας σύγκρισης (λόγω μεταβολών στο νομισματικό σύστημα, στα μέτρα και στα σταθμά), δείχνει μια αξιοσημείωτη επίγνωση των προκλήσεων που θέτει η ιστορική συγκριτική ανάλυση, μια επίγνωση που τον καθιστά, σε πολλά σημεία, πιο προσεκτικό οικονομικό ιστορικό απ' ό,τι συνήθως αναγνωρίζεται.[12]

6. Θεσμοί και θεωρία σταδίων: Ιδιοκτησία, εξουσία και πολιτική οργάνωση

Κεντρικό στοιχείο της θεωρίας των σταδίων είναι η σύνδεσή της με μια θεωρία της γένεσης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων και της πολιτικής εξουσίας. Μια σειρά από ενδιαφέρουσες έρευνες έχουν αναδείξει τη θεσμική διάσταση της

[12] Manioudis, M. & Yiardoglou, D. (2025). Adam Smith's Wealth of Nations Economic History. *Essays in Economic & Business History* 43: 60-74.

οικονομικής σκέψης του Smith.[13] Ο ίδιος ο Smith διατυπώνει, με ρητό τρόπο, τη θέση ότι η κυβέρνηση δεν είναι ένα αφηρημένο, καθολικό θεσμικό αίτημα της ανθρώπινης φύσης, αλλά ένα ιστορικά προσδιορισμένο μόρφωμα που αναδύεται από συγκεκριμένες υλικές συνθήκες και ειδικότερα, από την ανάγκη προστασίας της άνισα κατανεμημένης ιδιοκτησίας. Η γνωστή του θέση, ότι «*όσο δεν υπάρχει ιδιοκτησία, δεν μπορεί να υπάρξει κυβέρνηση, ο σκοπός της οποίας είναι να διασφαλίζει τον πλούτο και να υπερασπίζεται τους πλούσιους από τους φτωχούς*»[14], έχει προκαλέσει εκτεταμένη συζήτηση για τον βαθμό στον οποίο ο Smith προαναγγέλλει, (ή διαφοροποιείται) από τις μεταγενέστερες υλιστικές θεωρίες της ιστορίας, συμπεριλαμβανομένης της μαρξικής ιστοριογραφίας.

Βέβαια, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι, παρά αυτή τη φαινομενική συγγένεια, η ανάλυση του Smith διαφέρει από τη μαρξική σε τουλάχιστον δύο κρίσιμα σημεία. Πρώτον, ο Smith δεν αναπτύσσει μια θεωρία ταξικής πάλης ως κινητήριας δύναμης της ιστορικής αλλαγής. Στον Smith, οι μεταβάσεις μεταξύ σταδίων περιγράφονται περισσότερο ως αθροιστικό αποτέλεσμα ατομικών (μη συντονισμένων) ενεργειών παρά ως προϊόν συγκρουσιακών κοινωνικών δυνάμεων. Δεύτερον, ο Smith διατηρεί έναν έντονο «εξελικτικό αισιοδοξισμό» ως προς την τελική κατάληξη της διαδικασίας (το εμπορικό στάδιο) τον οποίο δεν συναντάμε στη μαρξική θεωρία, η οποία θεωρεί τον καπιταλισμό ως ένα ιστορικά μεταβατικό και σε καμία περίπτωση τελικό στάδιο οικονομικής ανάπτυξης.

Η ανάλυση του Smith για τη φεουδαρχική περίοδο του γεωργικού σταδίου προσφέρει το πλέον ανεπτυγμένο παράδειγμα της θεσμικής του σκέψης καθώς περιγράφει, με έμφαση, την πολιτική αστάθεια που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή αφού η εξουσία της κεντρικής κυβέρνησης είναι υπερβολικά αδύναμη στην κορυφή και υπερβολικά ισχυρή στα κατώτερα μέλη, με αποτέλεσμα οι μεγάλοι φεουδάρχες να διεξάγουν πολέμους κατά τη δική τους κρίση, τόσο μεταξύ τους όσο και εναντίον του ίδιου του μονάρχη. Η κατάσταση αυτή, την οποία ο Smith αποδίδει στην απουσία επαρκούς οικονομικής βάσης για την κεντρική εξουσία, οδηγεί σε γενικευμένη ανασφάλεια στην ύπαιθρο, η οποία με τη σειρά της αποθαρρύνει τις γεωργικές βελτιώσεις και εν τέλει την οικονομική ανάπτυξη σύμφωνα με το σμιθιανό σχήμα περί της φυσικής εξέλιξης των πραγμάτων (natural order of things).

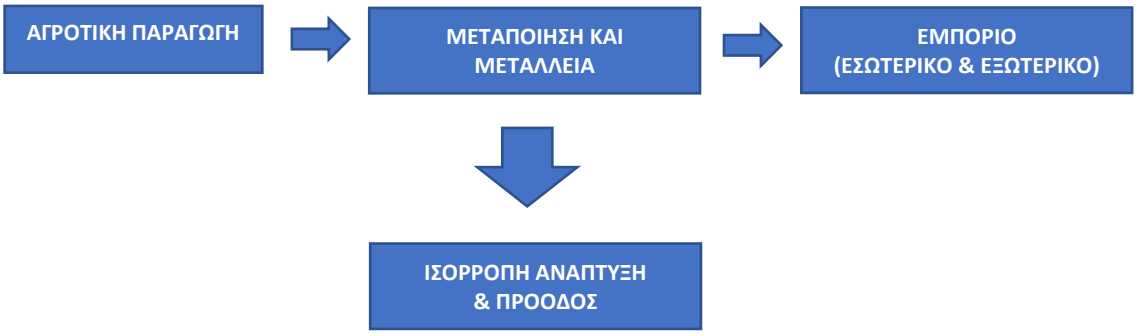
Η μετάβαση από το φεουδαρχικό στο εμπορικό στάδιο περιγράφεται από τον Smith μέσω ενός από τα πλέον διάσημα αποσπάσματα του Βιβλίου ΙΙΙ του *Πλούτου των Εθνών*: η επιθυμία των μεγάλων γαιοκτημόνων να καταναλώσουν την περιουσία τους σε είδη πολυτελείας, η ικανοποίηση της πιο παιδικής ματαιοδοξίας όπως την χαρακτηρίζει, σε συνδυασμό με την επιδίωξη κέρδους

[13] Βλ. σχετικά: Kim, K. (2009).Adam Smith's theory of economic history and economic development. *European Journal History of Economic Thought* 16 (1): 41-64.
[14] Smith, A. ([1766] 1978) *Lectures on Jurisprudence (B)* (ed. R.L. Meek, D.D. Raphael & P.G. Stein). Oxford: Oxford University Press, σ. 404.

από την πλευρά των εμπόρων και βιομηχάνων, οδήγησε σταδιακά στη διάλυση της φεουδαρχικής εξουσίας, χωρίς κανένας από τους δύο εμπλεκόμενους φορείς να έχει την παραμικρή πρόθεση ή επίγνωση του τελικού αποτελέσματος. Πρόκειται για μία από τις πλέον χαρακτηριστικές εφαρμογές της λογικής των «απρόβλεπτων συνεπειών. Η ιστορική αλλαγή, με άλλα λόγια, δεν είναι προϊόν συνειδητού σχεδιασμού ούτε συλλογικής βούλησης, αλλά αθροιστικό αποτέλεσμα ατομικών, εγωιστικά προσανατολισμένων ενεργειών, το οποίο ωστόσο παράγει, εκ των υστέρων, μια συνολική κοινωνική μεταμόρφωση μέσω (και) της θεσμικής αλλαγής.

7. Η «φυσική πορεία των πραγμάτων» και η «αντεστραμμένη» ευρωπαϊκή πορεία

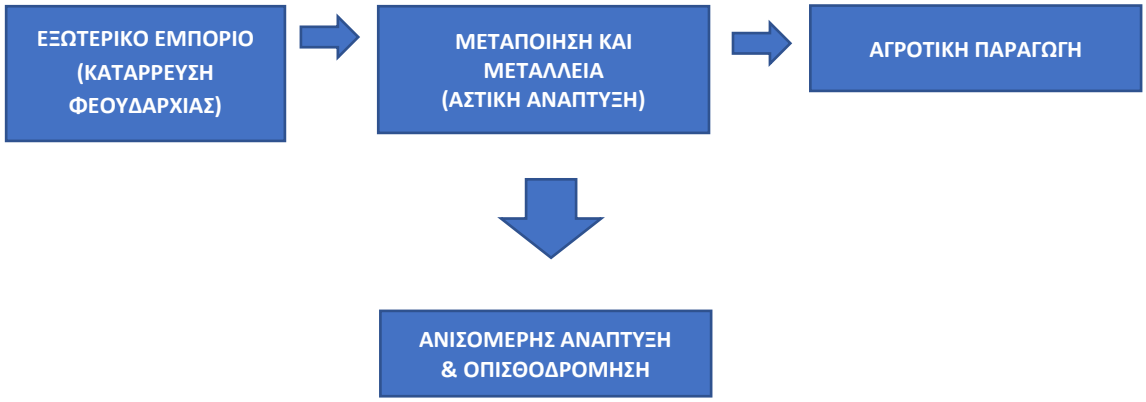
Ίσως το πλέον καινοτόμο, και ταυτόχρονα το πλέον αμφίσημο, στοιχείο της θεωρίας των σταδίων του Smith βρίσκεται στο Βιβλίο ΙΙΙ του *Πλούτου των Εθνών*, όπου ο Smith διακρίνει ανάμεσα σε μια «φυσική» και μια «αντεστραμμένη» πορεία οικονομικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τη «φυσική εξέλιξη των πραγμάτων», το κεφάλαιο μιας κοινωνίας που προοδεύει θα έπρεπε να κατευθύνεται πρώτα στη γεωργία, στη συνέχεια στη βιομηχανία, και τέλος στο εξωτερικό εμπόριο, μια σειρά που ο Smith θεωρεί τόσο «φυσική» ώστε να έχει τηρηθεί, σε κάποιο βαθμό, σε κάθε κοινωνία που διέθετε έδαφος. Η λογική πίσω από αυτή την ιεράρχηση συνδέεται με τη φυσιοκρατική επιρροή που δέχθηκε ο Smith. Σύμφωνα με το σχήμα της «παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας» η γεωργία θεωρείται ο κλάδος που θέτει σε κίνηση τη μεγαλύτερη ποσότητα παραγωγικής εργασίας και προσθέτει τη μεγαλύτερη αξία στην ετήσια παραγωγή, ακολουθούμενη από τη βιομηχανία και, τέλος, από το λιγότερο παραγωγικό (κατά τη σμιθιανή ανάλυση) εξωτερικό εμπόριο (βλ. Σχήμα 1).

Σχήμα 1: Το σχήμα της φυσικής εξέλιξης των πραγμάτων

Ωστόσο, όπως ο ίδιος ο Smith αναγνωρίζει με έμφαση, η ιστορική εμπειρία των σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών αντιστρέφει πλήρως αυτή τη «φυσική

εξέλιξη των πραγμάτων». Στη Δυτική Ευρώπη, το εξωτερικό εμπόριο ορισμένων πόλεων προηγήθηκε και ενθάρρυνε την ανάπτυξη της βιομηχανίας, η οποία με τη σειρά της τροφοδότησε τις βελτιώσεις στη γεωργία, δηλαδή ακριβώς την αντίστροφη πορεία από αυτή που θα υπαγόρευε η «φυσική τάξη πραγμάτων». Ο Smith αποδίδει αυτή την αναστροφή στα θεσμικά υπολείμματα της φεουδαρχικής περιόδου: τα δικαιώματα ιδιοκτησίας που αναδύθηκαν στο πλαίσιο της δουλοκτητικής και της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας (βλ. *inter alia* ο νόμος της πρωτοτοκίας, οι κληρονομικές δεσμεύσεις, η δουλοπρέπεια των υπηρετών) λειτούργησαν ως ανασταλτικοί παράγοντες για τη γεωργική βελτίωση, αφήνοντας το εμπόριο και τη βιομηχανία των πόλεων, οι οποίες απολάμβαναν μεγαλύτερη ασφάλεια και νομική προστασία, να αναπτυχθούν πρώτες (βλ. Σχήμα 2).

Σχήμα 2: Το σχήμα της ιστορικής οικονομικής ανάπτυξης της Δυτικής Ευρώπης

Η ανάλυση αυτή έχει τεράστια μεθοδολογική σημασία, καθώς αποδεικνύει ότι ο Smith δεν αντιλαμβανόταν τη θεωρία των σταδίων ως μια περιγραφή του τι πράγματι συνέβη σε κάθε ιστορική περίπτωση, αλλά ως ένα κανονιστικό-αναλυτικό πρότυπο (benchmark) σε σχέση με το οποίο μπορούν να αξιολογηθούν και να εξηγηθούν οι αποκλίσεις της πραγματικής (οικονομικής) ιστορίας. Η σύγκριση που κάνει ανάμεσα στην αργή, ανώμαλη ανάπτυξη των ευρωπαϊκών κρατών, των οποίων ο πλούτος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το εμπόριο και τη βιομηχανία, και στην ταχύτερη, «φυσικότερη» ανάπτυξη των αποικιών της Βόρειας Αμερικής, των οποίων ο πλούτος βασίζεται εξ ολοκλήρου στη γεωργία, υποδεικνύει ότι, για τον Smith, η θεωρία των σταδίων λειτουργεί ταυτόχρονα ως εργαλείο θεωρητικής αφαίρεσης και ως εργαλείο ιστορικής-συγκριτικής ανάλυσης, χωρίς τα δύο αυτά επίπεδα να ταυτίζονται μηχανιστικά.

Αναμφίβολα, η διάκριση μεταξύ «φυσικής» και «αντεστραμμένης» πορείας φωτίζει επίσης τον ρόλο που αποδίδει ο Smith στην κρατική ρύθμιση και στην τυχαιότητα ως παράγοντες απόκλισης από το θεωρητικό πρότυπο. Ολόκληρο

το Βιβλίο ΙΙΙ του *Πλούτου των Εθνών* λειτουργεί ως μια συνοπτική οικονομική ιστορία της Ευρώπης, από την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας έως τον 18ο αιώνα, η οποία επιχειρεί να εξηγήσει την «αργή» πρόοδο της ηπείρου ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών ρυθμίσεων, ειδικών συμφερόντων, πολεμικών συρράξεων και λιμών. Είναι μια αφήγηση που, όπως έχει επισημανθεί, συνδυάζει τη θεωρητική αφαίρεση με μια πιο αφηγηματική, «γεγονοτολογική» ιστορία, δημιουργώντας μια εσωτερική ένταση ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς τρόπους «ιστορικοποίησης» εντός του ίδιου κειμένου.[15]

8. Κριτική αποτίμηση: τελεολογία, ντετερμινισμός και τα όρια της θεωρίας

Η θεωρία των τεσσάρων σταδίων έχει δεχθεί δύο βασικές αιτιάσεις κριτικής, οι οποίες αξίζει να εξεταστούν με προσοχή. Η πρώτη αφορά στον χαρακτηρισμό της ως τελεολογικής προσέγγισης. Η βασική της υπόθεση ότι το εμπορικό στάδιο αντιπροσωπεύει το φυσικό, σχεδόν αναπόφευκτο, τέλος της ιστορικής διαδικασίας έχει οδηγήσει ορισμένους σχολιαστές να συγκρίνουν τη θέση του Smith με τη μεταγενέστερη και λαθεμένη βεβαιότητα του Francis Fukuyama (1952-) περί «τέλους της ιστορίας». Η κριτική απορρέει από το γεγονός ότι ο Smith είναι έντονα αισιόδοξος αναφορικά με την τύχη του εμπορικού καπιταλισμού. Ωστόσο, μια τέτοια ερμηνεία παραβλέπει τη συστηματική ενσωμάτωση, στον *Πλούτο των Εθνών*, στοιχείων οπισθοδρόμησης, κυκλικότητας και ιστορικής ασυνέχειας, στοιχείων που καθιστούν την «πρόοδο» μια τάση υπό όρους, ανοιχτή σε ανατροπή, και όχι έναν αδιάκοπο, νομοτελειακό μηχανισμό. Η ίδια η ανάλυση της πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όπου ολόκληρες περιοχές της Δυτικής Ευρώπης βυθίστηκαν, κατά τη σμιθιανή διατύπωση, «*στην απόλυτη φτώχεια και βαρβαρότητα*»[16], αποτελεί ισχυρή απόδειξη ότι ο Smith αναγνώριζε τη δυνατότητα σοβαρών, μακρόχρονων ιστορικών παλινδρομήσεων. Άλλωστε, για τον Smith, η οικονομική ανάπτυξη προχωρά *manus in mani* με την ηθική ανάπτυξη του ανθρώπου και αυτή είναι μια θέση που διατρέχει το σύνολο της Πολιτικής του Οικονομίας.

Η δεύτερη κατηγορία κριτικής αφορά τον ντετερμινιστικό χαρακτήρα του σχήματος, ιδίως όσον αφορά τη σχέση μεταξύ του «τρόπου διαβίωσης» και των θεσμών. Εδώ η κριτική είναι πιο σύνθετη. Ο Smith αποφεύγει τον στενό ντετερμινισμό των γερμανικών και βρετανικών ιστορικών σχολών, αναγνωρίζοντας ρητά τη δυνατότητα «αντεστραμμένων» πορειών και μεταβατικών περιόδων που μπορούν να διαρκέσουν αιώνες. Η χρήση του επιστημολογικού σχήματος των «σχετικών τιμών» διατηρεί έναν βαθμό αιτιοκρατικής λογικής

[15] Βλ. Manioudis, M. & Meramveliotakis, G. (2026). Re-reading Adam Smith's 'theory of history': An alternative perspective of Smith's historising. *Cambridge Journal of Economics* 50 (2): 409-430.
[16] Smith, A. ([1776] 1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, (ed. R.H. Campbell & A.S. Skinner). Oxford: Clarendon Press, σ. 382.

που δύσκολα συμβιβάζεται πλήρως με την αναγνωρισμένη ιστορική ενδεχομενικότητα. Η ένταση αυτή, ανάμεσα σε μια γλώσσα αναγκαιότητας και σε μια πρακτική αναγνώρισης της συγκυρίας, δεν επιλύεται πλήρως στο έργο του Smith, και αποτελεί, ίσως, το πλέον γόνιμο σημείο για περαιτέρω έρευνα από τους ιστορικούς οικονομικής σκέψης.

Μια τρίτη, λιγότερο συχνά συζητημένη αδυναμία αφορά στην ανάλυση της «άνισης» οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ διαφορετικών εθνών (βλ. σύγκριση Γαλλίας και Ισπανίας, ή η ερμηνεία της στασιμότητας οικονομιών όπως η Κίνα, η Ινδία ή η Αίγυπτος). Η ερμηνεία αυτών των περιπτώσεων αποκλειστικά μέσω κρατικών ρυθμιστικών παρεμβάσεων και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων παραβλέπει, όπως έχει επισημανθεί, δομικούς παράγοντες σχετικούς με τον διεθνή καταμερισμό εργασίας και τις άνισες σχέσεις ισχύος μεταξύ κρατών και περιοχών, παράγοντες που θα αναπτυχθούν συστηματικά μόλις έναν αιώνα αργότερα από θεωρητικούς του ιμπεριαλισμού με προάγγελο το ενδιαφέρον έργο του John Hobson (1858-1940) *Imperialism a Study* (1902). Βέβαια, σε κάθε περίπτωση, αυτός ο επιφανειακός χαρακτήρας αντανακλά το γεγονός ότι ο διεθνής καταμερισμός εργασίας, με τη μορφή που θα αναγνωρίζαμε σήμερα, βρισκόταν ακόμη σε πολύ πρώιμο στάδιο ανάπτυξης κατά τον 18ο αιώνα.

Παρά αυτούς τους περιορισμούς, η θεωρία των σταδίων του Smith διατηρεί μια αδιαμφισβήτητη ερμηνευτική αξία, ακριβώς επειδή αρνείται να θυσιάσει την ιστορική συνθετότητα στον βωμό του θεωρητικού φορμαλισμού. Η στάση αυτή, δηλαδή η επιμονή σε μια θεωρία που παραμένει «ανοιχτή» στην ιστορική ιδιαιτερότητα, χωρίς ωστόσο να παραιτείται από την αναζήτηση γενικών σχημάτων, αποτελείτο σημαντικότερο μεθοδολογικό κληροδότημα του Smith προς τη μεταγενέστερη οικονομική επιστήμη, ένα κληροδότημα που έχει σε μεγάλο βαθμό υποβαθμιστεί από τη νεοκλασική παράδοση, η οποία προτίμησε να απομονώσει την οικονομική ανάλυση από το ιστορικό της υπόβαθρο.[17]

9. Αντί επιλόγου

Η θεωρία των σταδίων του Adam Smith δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα απλό ταξινομικό σχήμα αλλά ούτε ως μια απλοϊκή, γραμμική αφήγηση οικονομικής και κοινωνικής προόδου. Πρόκειται, αντίθετα, για ένα εξαιρετικά σύνθετο μεθοδολογικό εργαλείο, το οποίο επιτρέπει στον Smith να συνδυάσει την αναζήτηση καθολικών, γενικεύσιμων κανονικοτήτων στην οικονομική ζωή με μια βαθιά επίγνωση της ιστορικής ιδιαιτερότητας, της συγκυρίας και της

[17] Για τη διαδικασία της εξοβέλισης του ιστορικού στοιχείου από την οικονομική επιστήμη, βλ. Milonakis, D. and Fine, B. (2009) *From Political Economy to Economics*. London and New York: Routledge; Milonakis, D. (2017). Formalising economics: social change, values, mechanics and mathematics in economic discourse. *Cambridge Journal of Economics* 41 (5): 1367-1390.

αποκλίνουσας εμπειρίας, στοιχείο δομικό του *Πλούτου των Εθνών* και της οικονομικής επιστήμης του 19ου αιώνα. Η διάκριση ανάμεσα σε «φυσική» και «αντεστραμμένη» πορεία οικονομικής ανάπτυξης, η ανάλυση των σχετικών τιμών ως δείκτη ιστορικής μετάβασης, η σύνδεση ανάμεσα σε καταμερισμό εργασίας και έκταση της αγοράς, και η θεσμική ανάλυση της γένεσης της ιδιοκτησίας και της κυβέρνησης συνθέτουν ένα αναλυτικό οικοδόμημα το οποίο, παρά τους περιορισμούς του, εξακολουθεί να προσφέρει πολύτιμα ερμηνευτικά εργαλεία για την κατανόηση της «μακράς διάρκειας» της οικονομικής ιστορίας.

Η επιμονή του Smith στη διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε «θεωρητική» και «αφηγηματική» ιστορία, ανάμεσα, δηλαδή, σε μια αφαιρετική, γενικεύσιμη ανάλυση και σε μια περιγραφική, χρονολογικά προσδιορισμένη αφήγηση, αποτελεί, το πλέον διαρκές μεθοδολογικό του κληροδότημα. Σε μια εποχή όπου η οικονομική επιστήμη τείνει συχνά να απομονώνει την αφηρημένη θεωρία από το ιστορικό της υπόβαθρο, η σμιθιανή πρακτική της ενσωμάτωσης του ιστορικού χρόνου στον ίδιο τον πυρήνα της θεωρητικής ανάλυσης παραμένει ένα πρότυπο άξιο επανεξέτασης, όχι ως νοσταλγική επιστροφή σε στην κλασική περίοδο, αλλά ως μια γόνιμη υπενθύμιση ότι κάθε οικονομική θεωρία, όσο αφαιρετική και αν είναι, φέρει εντός της τα ίχνη μιας συγκεκριμένης ιστορικής εμπειρίας, την οποία οφείλει να αναγνωρίζει και να διαπραγματεύεται συνειδητά, αντί να την αποσιωπά.